

A domari *ehe* demonstratívum és a romani *ehe* diskurzusjelölő komparatív vizsgálata

Karácsonyi Krisztina

1. Bevezetés

A tanulmány célja a romani nyelv egy oláh dialektusában 2019 nyarán résztvevő megfigyelés alkalmával rögzített partikula diakrón szempontú összevetése a domari nyelvben fellelhető és azonos hangalakú *ehe* demonstratívummal; illetve annak bizonyítása, hogy a romani elem diskurzusjelölői funkciót tölt be. A két nyelv (történeti) kapcsolatának rövid bemutatása után kitérek a domari demonstratívumok legfontosabb grammatikai és pragmatikai tulajdonságaira, majd a szinkron adatokat elemzem, amellett érvelve, hogy a romani *ehe* már nem mutató névmás, hanem diskurzusjelölő. Az összefoglalás előtt formális pragmatikai eszközökkel elemzem az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmensek propozícióit, így képet adva a diskurzusjelölő emotív funkciójáról.

2. Romani és domari

A romani, azaz az európai cigányság¹ (egyik) nyelve², és a domari kapcsolata utóbbi 1846-os nyelvészeti felfedezése óta (Pott 1846) a cigány nyelvekkel foglalkozó nyelvészek érdeklődésének keresttüzében áll. Noha Sampson elgondolása szerint a két nyelv, valamint a mai Örményország területén beszélt lomavren

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 153–167.

¹ A tanulmányban a roma és cigány szavakat egymás szinonimáiként használnom, és a legtöbb tudományos munkához hasonlóan roma/cigány alatt azokat a csoportokat értem, akiket a környezet is annak tart (emellett érvel például Dupcsik 2009). A résztvevő megfigyelés alatt álló csoport is ekként definiálta önmagát.

² Magyarországon a romani anyanyelvű oláh cigányságon kívül romungró (oláh cigány nyelvet magyarra cserélő) és beás (a román nyelv bánáti dialektusának archaikus változatát beszélő) csoportok is élnek (a Kemény István-féle szociológiai kutatások alapján, ld. Szuhay 2002).

egy közös ősnyelvből származik (Sampson 1923), azóta világhosszá vált, hogy feltevése téves, és hogy az egyes nyelveket beszélő csoportok valójában szeparáltak, külön-külön vándoroltak ki a mai India területéről (Hancock 1995). Két olyan indoárja nyelvcsaládba tartozó diaszpóranyelvről beszélhetünk, amelyeknek nincs testvéryelvük a szubkontinensen, és amelyek – beszélőik szocio-ökonómiai, etnográfiai hasonlóságain túl³ – a különböző külső nyelvek hatására más indoárja nyelvektől eltérően, de egymással összhangban, hasonló módon fejlődtek.

Az indoárja nyelvek változásában három nyelvtörténeti korszakot különíthetünk el: A régi indoárja (Old Indo-Aryan, OIA), a közép indoárja (Middle Indo-Aryan, MIA) és az új indoárja (New Indo-Aryan, NIA) korszakokat. A legősibb közös nyelvváltozások a régi és közép indoárja kori átmenet idején, még az első millennium előtt zajlottak le, ekkor a két nyelv együtt fejlődött az indoárja nyelvek centrális csoportjának többi tagjával (amilyen a hindi, a gujarati vagy a radzsasztáni). Viszont már ugyanebben az időszakban tetten érhető a két nyelv különválásának első mozzanata is, az első strukturális különbségek kialakulása. Ekkorra datálható például az a nyelvi változás, mely után a régi indoárja szibilánsok (*ś, ṣ, s*) a domariban *s* alakban estek egybe, a romaniban viszont a *ś* és *s* hangok egyaránt fennmaradtak (Matras 2007, 2012: 21).

A modern és az új indoárja korok közötti átmenet idején a két nyelv feltehetőleg még egymás mellett élt, mindkettőt a szubkontinens északnyugati régióiban beszélhették. Általánosan elmondható, hogy főnévi esetrendszerük redukálódott, és elvesztették a múltidő teljes inflexiós paradigmáját. A grammatikai nem használatában is változás állt be, a semleges alakok használata fokozatosan kikoptott. A romanira és a domarira is igaz (szemben más indoárja nyelvekkel), hogy a demonstratívumok oblikvuszi esetjelölését megtartották. A hasonló változások mellett azonban számos fonológiai különbség is kialakult a két nyelv között ebben az időszakban (Matras 2007, 2012: 21).

Az új indoárja kor elején a két nyelv kapcsolatba került a dárd nyelvcsoporttal, aminek hatására prominensebb közös nyelvi változásokon estek át, ilyen például a szóbelseji *nt>nd* hangváltozás, vagy a zöngés aspiráns zárhangok eltűnése. Utóbbi a két nyelvben más-más módon zajlott le: míg a domariban egy pusztán zöngés zárhang maradt (OIA *bhaginī*: domari *ben* 'lánytestvér'), addig a romaniban a zöngés és a zöngétlen aspiránsok összeolvadtak (*phen* 'lánytestvér'), illetve a szóbelseji aspiránsok a szó elejére kerültek (OIA *gandha*: domari *gan-* ~ romani *khand-* 'büdös'). Az új indoárja korszak végén (amikor feltehetőleg a két nyelv areális értelemben végleg elvált egymástól), talán más mezopotámiai vagy anatóliai nyelvekkel való érintkezés hatására, a romani számos olyan belső változáson esett át, melyek a domarit már nem, vagy teljesen eltérő módon érintették (Matras 2007, 2012: 21–2.)

³ Marginalizálódott, alacsony társadalmi státuszú csoportok, általában igen alacsony jövedelemmel. Többségük a szórakoztatóiparban dolgozik vagy kézimunkákkal (pl. fémmezmunkálás) foglalkozik.

3. Domari demonstratívumok

A domariban – ahogy a romaniban is – jelzői és névmási szerepű demonstratívumokat különböztethetünk meg egymástól (Matras 2007, 2012). Az attributív funkciójú demonstratívumok (1. táblázat) számot és grammatikai nemet fejeznek ki, és a főnévi entitás familiaritását hangsúlyozzák. A hallgatóban olyan folyamatot indítanak el, ami a főnévi entitásról szóló releváns, kontextuális információkat hívja elő. Ám ezen demonstratívumok „deiktikus ereje” más nyelvek hasonló szerepű demonstratívumaihoz képest gyenge: nem egyértelműsítenek minden esetben és nem mindig igénylik a figyelem fókuszát sem (Matras 2012: 177–8). Az egyes számú, hímnemű alakok distinkciója azzal magyarázható, hogy az *uhu* változatnak (szemben az *aha* alakkal) megkülönböztető, specifikáló szerepe van, gyakran alkalmazzák például időegységek elkülönítésére, vagy a közeli–távoli opozíció kifejezésére (Matras 2007, 2012: 185–6).

M. SG.	F. SG.	PL.
<i>aha/uhu</i>	<i>ihi</i>	<i>ehe</i>

1. táblázat. Jelzői domari demonstratívumok (Matras 2012: 177).

A jelzői demonstratívumok domarira leginkább jellemző használata az, amikor valamilyen korábban már létrehozott, megalapozott referenciát folytatnak, általában ilyen módon biztosítva a topikkontinuitást (1a–b). Összességében elmondható, hogy ezen domari demonstratívumok referense perцепcionalisan könnyen azonosítható, hozzáférhető, visszakereshető (Matras 2007, 2012: 183).

- (1a) *ū nan-d-e raqqāšāt min ʔazzē min*
 and bring-PAST-3PL dancer.PL from Gaza from
ʔaf-ē-ki dōmiy-ēni našī-r-e.
 Jaffa-OBL.F-ABL Dom.F-PRED-PL travel-PAST-3PL
 'És táncosokat hoztak Gázából, Jaffából, így a dom nők utaztak.'
 (Matras 2012: 182/52a)⁴

⁴ A példamondatokkal együtt azok annotációit is változatlanul átvettem, mivel azonban néhány rövidítés igen ritka, ABC rendben az összes domari glosszában fellelhető rövidítés feloldását közreadom: ABL (ablatív), BEN (benefaktív), DAT (datív), F (feminin), M (maszkulin), N (főnév), NOM (nominatív), OBL (oblikvusz), PART (partikula), PL (többes szám), PRED (predikáció, állítás), PRG (progresszív), REL (vonatkozó mellékmondat bevezető, arab), REM (távolság), SG (egyes szám), SUBJ (szubjunktív), V (ige), VITR (intranszítív igei szuffixum), VTR (transzítív igei szuffixum) (Matras 2012).

- (1b) *ū šār-ū farrudž-h-ond-i ehe*
 and began-3PL watch-VITR-3PL-PRG these.PL
raqqāšīn-an-ta ū nāsy-and-i ū
 dancer.PL-PBL.PL-DAT and dance-3PL-PRG and
hay-ond-i
 PART-3PL-PRG
 'És elkezdtek nézni ezeket az előadó táncosokat, és így tovább.'
 (Matras 2012: 182/52c)

A domari demonstratívumok referenciája lehet szituatív, azaz a referens és az interakció szituatív tartománya között olyan módon hoznak létre kapcsolatot, hogy a referens beszédhelyzethez közvetlen fizikai előfordulására utalnak (2a–b). A referenciának ezt a típusát Bühler *deixis ad oculosnak* nevezi (Bühler 1934 alapján Matras 2012: 178–9). A demonstratívumoknak ez a használata prototipikus, ám a domariban nem ez a leggyakoribb használati mód (Matras 2012: 178–9).

- (2a) *aha bantalon par-an-s-a nīm zard zard-ak*
 this.M trousers take-1PL-3SG-REM half gold gold-INDEF
 'Ezt a nadrágot fél vagy egy aranyért szoktuk venni.'
 (Matras 2012: 179/49b)

- (2b) *l-yom par-an-s-i bi talātīn līra*
 today take-1PL-3SG-PRG in thirty lira.PL
aha bantalon-i
 this.NOM trousers-PRED.SG
 'Manapság harminc líráért vesszük őket, ezek azok a nadrágok.'
 (Matras 2012: 179/49c)

Amennyiben a referens a megelőző diskurzuskontextus és a jelen beszédhelyzethez alapján sem azonosítható, a deiktikus kifejezés konceptuálisan „visszaviszi” a hallgatót az eredeti eseményhez, ahol aztán a demonstratívum úgy lesz értelmezhető, mint a beszédhelyzethez egy olyan elemének referense, ami érzékszervekkel felfogható. Ezt a fajta referenciát *deixis ad phantasmának* nevezzük (Bühler 1934 alapján Matras 2012: 179). Ennek a narratív használatnak egy változata során a demonstratívum érzelmi távolságot teremt a referenshez képest (3).

- (3) *mans-oman aha yāsir kil-d-a paši*
 person-1PL this.M Yassir climb-PAST-M behind
šōny-a-ki ū t-ird-a man-as ū
 girl-OBL.F-ABL and put-PAST-M bread-OBL.M and
šahn-os hummuš-i bīt-as-ta ū
 plate-3SG hummus-PRED.SG land-OBL.M-DAT and
mīn-d-a šōny-a ū šār/
 hold-PAST-M girl-OBL.F and began.3SG.M
šabud-k-ed-os ū šār
 hug-VTR-PAST-3SG and began.3SG.M
bawus-kar-i mindži-s
 kiss-VTR-3SG-PRG inside-3SG

‘Ez a mi emberünk Yassir felmászott a lány után, letette a kenyeret és a tál humuszt a földre, és aztán megfogta a lányt/ megölelte és csókolgatni kezdte.’
 (Matras 2012: 181Ez/51d)

Yassir, aki rátámadt egy fiatal lányra, az elmondott történetben – amelynek részét képezik a (3) alatt közölt példamondatok is – ironizáló hangsúllyal jelenik meg a társadalmilag nem elfogadott viselkedése miatt. Mindezt az ironikus, eltávolító attitűdöt nyelvileg nemcsak a *mansoman* (‘a mi emberünk’) főnévi konstrukció fejezi ki, hanem a közvetlenül utána álló *aha* demonstratívum is (Matras 2007, 2012: 180).

A névmási szerepű demonstratívumoknak két csoportját különböztethetjük meg: a deiktikus vagy demonstratív formákat (*-h-* széria), illetve az anaforikus névmásokat. A kettő között van ugyan némi átfedés, de az anaforikus referenciával bíró névmásoknak (*pandži* SG. (ő) *pandžan* PL. (ők))⁵, amelyek főként a déli (elsősorban Jeruzsálemben beszélt) dialektusokra jellemzőek, szűkebb a referenciakerete. Ezekkel szemben a deiktikus névmások (2. táblázat) használata nem korlátozódik kizárólag harmadik személyű entitásokra; ezek utalhatnak nem emberi, sőt élettelen entitásokra is, és referenciájuk általában szituáció alapú. Az anaforikus névmási alakoktól eltérően nem csak száliens topikok referenciáját folytatja, inkább új vagy szakaszosan visszatérő referenciát vezet be, vagy folytat (Matras 2007, 2012: 218–9).

⁵ Matras azokat a deiktikus elemeket, amik harmadik személyű entitásra utalnak és nem lehet jelzői funkciójuk, demonstratív névmásnak, vagy önmagában álló (stand-alone) demonstratívumnak nevezi. Ez a definíció elviekben illeszkedik a *-h-* széria demonstratívumaira, és az anaforikus harmadik személyű személyes névmásokra is. Az északi dialektusokban a *-h-* széria egyes elemei mindkét funkciót betölthetik, ill. vannak olyan dialektusok is, ahol felcserélhetők a *pan-* előtagú elemekkel. A jeruzsálemi domáriában az a fő funkcionális különbség a két csoport között, hogy a *pandži* speciálisan, szinte kizárólagosan egy korábban megnevezett vagy azonosított, emberi/élő, száliens topikra referál (Matras 2012: 218–9).

<i>Eset</i>	<i>Közeli</i>			<i>Távoli</i>		
	<i>M.SG.</i>	<i>F.SG.</i>	<i>PL.</i>	<i>M.SG.</i>	<i>F.SG.</i>	<i>PL.</i>
NOM	<i>aha</i>	<i>ihi</i>	<i>ehe</i>	<i>uhu</i>	<i>ihi</i>	<i>ehe</i>
ACC	<i>eras</i>	<i>era</i>	<i>eran</i>	<i>ōras</i>	<i>ōra</i>	<i>ōran</i>
BEN	<i>eraske</i>	<i>erake</i>	<i>eranke</i>	<i>ōrake</i>	<i>ōrake</i>	<i>ōranke</i>
LOC	<i>erasma</i>	<i>erama</i>	<i>eramma</i>	<i>ōrasma</i>	<i>ōrama</i>	<i>ōramma</i>
DAT	<i>erasta</i>	<i>erata</i>	<i>eranta</i>	<i>ōrasta</i>	<i>ōrata</i>	<i>ōranta</i>
SOC	<i>erassan</i>	<i>erassan</i>	<i>erassan</i>	<i>ōrassan</i>	<i>ōrasan</i>	<i>ōrassan</i>
ABL	<i>eraski</i>	<i>eraki</i>	<i>eranki</i>	<i>ōraski</i>	<i>ōraki</i>	<i>ōranki</i>

2. táblázat. *Deiktikus névmási domari demonstratívumok*
(Matras 2012: 219/38).

Ezek a névmási alakok kifejezik a számot, az esetet és (egy-egy számú alakokban) a nemet is. A jelzői demonstratívumok esetében (1. táblázat) pusztán az egyes-számú, maskulin alakoknál lelhető fel a távolságot kifejező oppozíció (*aha* és *uhu*). Itt azonban minden kategóriát érintően jelen van a deiktikus referencia intenzitásához kapcsolódó belső szemantikai oppozíció – amely összefügg a beszélőtől, ill. a beszélőtől és hallgatótól mint közös ponttól való közeli–távoli oppozícióval –, ez az oppozíció pedig szintén a magánhangzók eltérésében válik láthatóvá: /o, u/, vs. /a, æ/ (Matras 2007, 2012: 219).

A jelzői demonstratívumokra is jellemző használaton (*deixis ad oculos*, *deixis ad phantasma*, szituatív referencia) túl, a névmási alakok értelmező-felvilágosító funkcióval is rendelkeznek (4). Ilyenkor olyan entitásokra referálnak, amik a diskurzus szöveges kontextusában már be lettek vezetve, és a diskurzus jelentésének konceptualizációja által válnak elérhetővé (Matras 2007, 2012: 220–3).

- (4) *ū salem ez-zīr, aha, bar-os-is*
and Salem ez-Zīr this.M brother-3SG-PRED.SG
klēb-as-ki.
Kleb-OBL.M-ABL
'És Salem ez-Zīr, ő (ez) Kleb testvére.'
(Matras 2012: 223/33)

Mivel nem jelzői pozícióban vannak, a névmási demonstratívumok szintaktikai elhelyezkedésére is érdemes kitérni (Matras 2007, 2012: 223–4). A demonstratívum a RelC elején jelenik meg, egy topik referensről szóló információt vezet be, majd a főmondat elején jelenik meg ismét, beolvastva ezt az információt az aktor képébe (5). Léteznek olyan hasonló konstrukciók is, ahol a főmondat élén nincs szükség egy „társdemonstratívum” megjelenésére (Matras 2012: 223–4).

- (5) *bass ehe illi aw-ad-i, ehe kull yōm*
 but these.PL REL come-3PL-PRG these.PL every day
lim-k-ad-i xamas miyye sitt mitt šēkel
 earn-VTR-3PL-PRG five hundred six hundred Shekel
mangiš, minšan n-ēd payy-ē-san-kerā
 begging so.that bring-3PL.SUBJ husband-PL-3PL-BEN
 'De azok, akik eljöttek, minden nap meg tudnak keresni ötszáz-hatszáz sékelt
 a koldulásból, hogy odaadják a férjüknek.' (Matras 2012: 223/34)

4. A résztvevő megfigyelés során rögzített nyelvi adatok és elemzésük

2019. nyarán három Baranya megyei faluban (Bicsérd, Görcsöny, Zók) résztvevő megfigyelést végezhettem helyi oláh cigány, közelebről nézve lovári nyelvű közösségekben. A közösség nem járult hozzá, hogy audiovizuális felvételeket készítssek, pusztán írásban rögzíthettem a releváns adatokat (7a–e). Az egyes példamondatok előtt azok kontextusát is közreadom, kontextus alatt a megnyilatkozások létrehozásában és értelmezésében közrejátszó tényezők összességét értve (Csatár-Tóth 2016: 69).

K1: Sütemény tésztáját keverő háziasszony beleejtette a fakanalat a folyékony masszába, dühösen kiáltott fel. A jelenlevők – családja és vendégek – nem reagáltak.

- (7a) *Ehe!*
 EHE
 'Basszus!'

K2: Rosszul viselkedő kisfiú játékautójával többszöri kérés ellenére is folyton a beszélgető felnőttek közé „hajtott”. Édesanyja így fakadt ki a többi családtag felé fordulva, akik csak nonverbálisan reagáltak (mosolygás, fejcsóválás).

- (7b) *Ehe, dikh khote!*
 EHE néz.IMP oda
 'Nézzenek oda!'

K3: Két fivér korábban veszekedett egymással. Nem sokkal ezután az egyik távolról megpillantotta a másikat, és a példában szereplő mondatot kiáltotta a körülötte álló rokonoknak és ismerősöknek testvére felé biccentve.

- (7c) *Ehe kako pale či kerel but'i!*
 EHE ez.M még nem csinál.SG3 munka
 'Na, ez a szemét meg még nem is dolgozik!' / 'A szemét munkakerülő!'

K4: A férj teltkarcsú feleségét súlyával ugratta a jelenlévők előtt, felesége a példában szereplő módon reagált.

(7d) *Ehe manuš!*

EHE férfi

'Nézd ezt az embert, hogy ez milyen!' / 'A szemét pasas!'

K5: A példában szereplő testvérpár más alkalommal szintén összeveszett, egyikük a vita egyik szünetében a megadott mondatot kiáltotta a másikuk felé.

(7e) *Ehe o čorro khandino!*

EHE a.M szegény.M büdös.M

'Nézd a hülye idiótát!' / 'A hülye idióta!'

Ahogy az a példákön látszik (7a–e), a romani *ehe* nem fejez ki sem számot, sem személyt, és nem vesz fel derivációs és inflexiós affixumokat sem; ráadásul mindig kötött helyen, mondatéli pozícióban jelenik meg. Mindez alapján megállapítható, hogy az *ehe* partikula, a továbbiakban pedig amellet érvelek majd, hogy diskurzusjelölő partikulaként funkcionál.

Keveset tudunk mind a romani, mind pedig a domari diskurzuspartikulákról. Önálló tanulmány máig nem készült, amely ezt a területet vizsgálná részletebben, és az átfogó kötetekben is pusztán néhány oldalt áldoznak neki a kutatók (Matras 1997: 68, 2012: 369–71, Matras–Adamou 2020: 345). Mindezekből is csupán annyi derül ki, hogy a diskurzusjelölők kategóriája az egyik leginkább nyelvi interferenciának, kontaktnyelvi hatásoknak kitett nyelvi kategória, és hogy a romani és a domari is számos elemet kölcsönöz a kontaktnyelvekből, amiket – néha a forrásnyelvi adatoktól, használattól eltérő módon – diskurzusjelölőként használ. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy ezekben a nyelvekben ne lehetnének saját, belső fejlődés útján létrejött diskurzuspartikulák; feltevésem szerint az *ehe* esetében erről van szó.⁶

Korábban már említettem, hogy a MIA–NIA átmenet idején a többi indóárja nyelvtől eltérő módon a domari és a romani megtartották a demonstratívumok oblikvuszi esetjelölését, azaz ezen deiktikus nyelvi elemeket érintő közös nyelvtörténeti aspektusokról is beszélhetünk.⁷ Noha az *ehe* kapcsán nem ugyanazon nyelv megváltozott vagy változásban levő nyelvi eleméről van szó, hanem két önálló, egymással szoros rokonságban álló nyelv azonos hangalakú és hasonló módon viselkedő deiktikus kifejezéseiről, azt elképzelhetőnek tartom, hogy a romani

⁶ Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy egy mutató névmásnak is lehet mondatszintű partikula használata is. A szurguti hanti esetén a *t'u* ('az') mutató névmás jelzői funkcióban van, és ettől független emfátiikus diskurzuspartikulaként is (Csepregi 2011: 23) képes megjelenni. A magyar nyelvben szintén létezik a mutató névmásokhoz alakitanilag hasonlító diskurzuspartikula: *Nézd a! Így la!*

⁷ Mindamellet, hogy hiányosak a két nyelv nyelvtörténetét, illetve az egymásra gyakorolt hatásukat vizsgáló ismereteink (különösen a korai időszakokra vonatkozóan), mivel beszélőik zömében orális kultúrájú csoportok, és így írásos források sem maradtak fent a két tárgyalt nyelvvel kapcsolatban.

ehe valamikor szintén mutató névmási funkciót töltött be, és aztán grammatikalizáció során jött létre a diskurzusjelölői alakja. A diskurzusjelölők grammatikalizáció útján történő létrejöttét feltételezi Traugott (1995): az implikatúrák konvencionalizálódnak, és a nyelvhasználati stratégiák a kódolt jelentés részévé válnak (Schirm 2011).

Ha szemantikai-pragmatikai okokra vezethető vissza a grammatikalizáció, a grammatikalizálódó egység egy vagy több jelentésjegye elhalványul vagy eltűnik, és elvontabb jelentésösszetevők vagy új pragmatikai funkciók alakulnak ki (Traugott 1995 és Dér 2005 alapján Dömötör 2012: 2). Ha pedig a változásban lévő egység diskurzus szinten tölt be konnektív vagy kohéziós szerepet, az elem diskurzusjelölővé válhat (Traugott 1995 és Dér 2005 alapján Dömötör 2012: 4). A nyelvi jel pedig a szubjektifikáció pragmatikai folyamatával gazdagodhat, amelynek következményeként a beszélői szempont integrálódik az adott szerkezet jelentésébe, és a grammatikalizáció ezen fázisában a beszélőnek a beszédesemény valamely összetevőjéhez való viszonyulását kódolja (Dömötör 2012: 4).

A diskurzusjelölők nem funkcionélküli elemek, meghatározott nyelvhasználati stratégiák kötődnek hozzájuk. A diskurzus szervezésében vesznek részt, diskurzusszegmenseket kötnek össze, pragmatikai viszonyokat jelölnek. A diskurzus összes tényezője közt képesek kapcsolatot teremteni, és rendelkezhetnek diskurzusirányító szereppel is (szó átadása vagy megtartása). A fraseri, szűk értelemben a diskurzusjelölő információt vezet be, ill. arról tájékoztat, hogy az általa bevezetett szegmens hogyan viszonyul az előtte elhangzotthoz (Schirm 2011). Ezen értelmezés alátámasztja, hogy az *ehe* diskurzusjelölő. A gyűjtött példák mindegyikére igaz, hogy diskurzusirányító szereppel jelent meg benne, ugyanis használója minden esetben, viszonylag nagy hirtelenséggel magára akarta terelni a figyelmet, közelebről nézve át akarta venni – és át is vette – a szót; noha a beszélgetés „természetes folyásából” nem ez következett volna. Ilyen módon mindig valami – a társalgás addigi menetéhez képest – új információt közöl, nem folytatja, sőt megszakítja az aktuális diskurzust. Az *ehe* kapcsolatot teremt a beszélő és a hallgatósága között, ám soha nem a beszélő és a partikulával bevezetett szegmensben szereplő személy (amennyiben személyről van szó) között. Minden esetben egy külső, harmadik szereplő a címzett.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy az *ehe* használatát minden esetben egy a referensre mutató kézmozdulat, vagy a referens felé történő erős, határozott biccentés kísérte a beszélő részéről. Szintén fontos, hogy a referens minden esetben jól látható volt, amely tulajdonság (azaz a láthatóság) a domarival hosszán érintkező arab nyelvben igen fontos szerepet tölt be a deiktikus kifejezések értelmezése kapcsán (Jarbou 2010). Tehát az *ehe* minden egyes esetben erős deiktikus, rámutató funkcióval bír, amit a gesztikulálás mellett az is alátámaszt, hogy egy esetben (7c) egy főnévi mutató névmás előtt jelenik meg, tovább erősítve annak rámutató funkcióját. További érv a diskurzusjelölői funkció mellett az is, hogy egy a vizsgált lovári csoportba tartozó anyanyelvi beszélő introspekciója szerint az *ehe* jelentése lefordíthatatlan, ha viszont mégis át kellene adnia jelentéstartalmát magyarul, az a *néz* igével, pontosabban a nézésre való felszólítással lenne egyenértékű.

A (7a–e) példák mindegyikére igaz, hogy az *ehe* partikulának nincs referenciája, valójában nem referál semmire. Mindez tovább erősíti diskurzusjelölői értelmezését, hiszen ezen kategóriára a perceptuális jelentés a jellemző. Azaz nincs szó reprezentációról, ezek az elemek pusztán a konceptuális jelentésű elemek reprezentációján végeznek műveleteket. A diskurzusjelölők jelentésével kapcsolatban mindenképpen megemlítendő a Bell-féle mag/periféria modell (Bell 1998), mivel az kibékíti a jelentésminimalizmus és a jelentésmaximalizmus ellentétét. Eszerint a jelölőknek van egy központi jelentése (magfunkció/pragmatikai instrukció), ami jelentést ad a hallgatónak a diskurzusszegmensek értelmezésére vonatkozóan, és az instrukció segítségével a hallgató levonja a megfelelő következtetéseket. Egy jelölő interpretációja szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságokból is áll, és egy központi instrukció és a kontextus kölcsönhatásából születik meg. Ha valami a központi instrukción kívül fordul elő, az periferikus (Schirm 2011). Ehhez kapcsolódik, hogy – ahogyan arra Kugler (2003) alapján Schirm (2011) rámutat – a diskurzusjelölők különböző szerepei feltehetőleg visszavezethetők egy alapjelentésre. Ilyen módon tehát a feltételezett mutató névmás, ill. annak jelentése lehet a romani *ehe* diskurzusjelölő alapjelentése, noha a nyelvtörténeti adatok hiányában grammatikalizációs ösvény nem tárható fel.

A diskurzuspartikuláknak kétféle, egymással nehezen összeegyeztethető funkciója van, amik azonban egyszerre is jelen lehetnek. Alapvetően megkülönböztethetünk textuális és interakciós/attitűdjelölő funkciót. A textuális funkció a propozíciós tartalmak közti viszony megadását jelenti. Ez az *ehe* esetében csak annyiban van jelen, hogy a bevezetett diskurzusszegmensről biztosan tudhatjuk, hogy a megelőző diskurzusszegmens propozicionális tartalmához nem kapcsolódik, hanem merőben új topikot nyit. Az interakciós vagy attitűdjelölő elem viszont a beszélő és a hallgató viszonyára utal. Hogy ez a funkció erőteljesen jelen van a partikula esetében, az *ehe* fenti jellemzése alapján egyértelmű. Az *ehe* ugyanis minden egyes előfordulásában (7a–e) úgy hangzott el, hogy a beszélő igen erős negatív érzellemmel (bosszúság, düh) viszonyult a bevezetett diskurzusszegmensben tárgyaltak iránt. Ez távoli kapcsolatot mutathat a domari jelzői demonstratívumok érzelmi eltávolító funkciójával. Ezen kívül nem pusztán a negatív érzellem kifejezése volt a beszélő célja, hanem az is, hogy a hallgatósága, potenciális beszédpartnerei számára is tudottá tegye a bevezetett elem (valós vagy vélt) negatív tulajdonságát, a negatív érzellem kiváltóját.

5. Az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmensek formális pragmatikai elemzése

Mindez a ReALIS formális pragmatikai modell segítségével (Alberti és mtsai 2019) még alaposabban megragadható, szétszálazva az attitűdkomponenseket. A ReALIS modellben a diskurzusreferensekre, így az eventuális referensekre is (tényállás, cselekvés, történés) természetes módon több mentális attitűd (elsődlegesen vélekedés, vágy, szándék) vonatkozik (a használatos szimbólumok az angol *Belief*, *Desire*, *Intention* kifejezések kezdőbetűjére utalnak). Az *e* eventualitás

köré szerveződő lehetséges világokon és világrészleteken háromféle címke jelenik meg. A modalitás már szóba került címkéi: Belief (vélekedés), Desire (vágy), Intention (szándék), Authority (autoritás: valamiféle képesség/jogosultság egy pro-
 pozíciós tartalom megvalósításának tekintetében, fizikai vagy mentális képessé-
 gek révén). Ezen kívül megjelenik a lehetséges világok intenzionális profiljában
 a címke gazdája (*i*, azaz én, a beszélő, *u*, azaz te, a hallgató, valamint *o*, vagyis
 valaki más), valamint a temporalitás címkéje is (0 vagy jelöletlenség: az adott
 mondat kimondásának pillanata, ↑: a kimondáshoz képest későbbi időegység)
 (Alberti és mtsai 2019: 8–17).

Alberti és munkatársai imént hivatkozott tanulmányukban az *e*-t az even-
 tualitásra, vagyis a mondat propozíciós tartalmára értették, én a további elemzés
 során az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmensben fellelhető kifejezés(ek) pro-
 pozíciós tartalmára értem. A lehetséges világok intenzionális profiljának elemzé-
 sét ennek tükrében mutatom be. Felkiáltó mondatok esetén kijelenthetjük, hogy
 azok nem tartalmaznak (kifejezetten egy címzettnek szánt) állítást, még ha igei
 összetevő szerepel is bennük, predikatív funkciójuk feltehetőleg nem jelentős. Ez
 a bemutatott példák mindegyikére igaz, amint azt fordításalternatívákkal próbál-
 tam jelezni. A gyűjtött mondatokat az alábbiakban változtatlan számozással meg-
 ismétlem.

K1: Sütemény tésztáját keverő háziasszony beleejtette a fakanalat a folyékony
 masszába, dühösen kiáltott fel. A jelenlevők – családja és vendégek – nem reagál-
 tak.

(7a) *Ehe!*
 EHE
 'Basszus!'

K2: Rosszul viselkedő kisfiú játékautójával többszöri kérés ellenére is folyton a
 beszélgető felnőttek közé „hajtott”. Édesanyja így fakadt ki a többi családtag felé
 fordulva, akik csak nonverbálisan reagáltak (mosolygás, fejcsóválás).

(7b) *Ehe, dikh khotel!*
 EHE néz.IMP oda
 'Nézzenek oda!'

K3: Két fivér korábban veszekedett egymással. Nem sokkal ezután az egyik tá-
 volról megpillantotta a másikat, és a példában szereplő mondatot kiáltotta a körü-
 lötte álló rokonoknak és ismerősöknek testvére felé biccentve.

(7c) *Ehe kako pale či kerel but'i!*
 EHE ez.M még nem csinál.SG3 munka
 'Na, ez a szemét meg még nem is dolgozik!' / 'A szemét munkakerülő!'

K4: A férj teltkarcsú feleségét súlyával ugratta a jelenlévők előtt, felesége a példában szereplő módon reagált.

(7d) *Ehe manuš!*

EHE férfi

'Nézd ezt az embert, hogy ez milyen!' / 'A szemét pasas!'

K5: A példában szereplő testvérpár más alkalommal szintén összeveszett, egyikük a vita egyik szünetében a megadott mondatot kiáltotta a másikuk felé.

(7e) *Ehe o čorro khandino!*

EHE a.M szegény.M büdös.M

'Nézd a hülye idiótát!' / 'A hülye idióta!'

A (7a) példa esetén egyáltalán nem beszélhetünk formálisan megjelenő predikátumról. Csak annyi állapítható meg, hogy a beszélő (i) vágya (D) az *ehe* által jellemzett szituációra nézve egy +5 és -5 közti skálán -5 értéket foglal el (iD=-5). A megnyilatkozás terében száliens eseményre utalhat az *ehe*: „dühítő [az, hogy beleejtettem a kanalat a masszába]”, illetve egy személy állapotának értékelése: „dühítő [az, hogy ügyetlen voltam]”.

A (7b) mondatban szinte pontosan ugyanez a helyzet: a nemkívánatos (iD=-5) száliens esemény ezúttal a kisfiú rosszalkodása, az, hogy az aktuális helyzetben nevetlenül viselkedik. Kratzeri értelemben (Kratzer 1995) 'stage level' vehető, hogy a kisfiú rossz, nevetlen: nem feltétlenül az alaptulajdonsága, csupán az adott időszakban mutatott viselkedése. E nézőpont bevezetése a későbbiekben válik majd érdekesebbé.

A gyűjtött adatokban a bevezetett diskurzusszegmensekben foglaltakra vonatkoztatható negatív tulajdonságok két szint, az egyszerű, alkalmi (stage-level) és az esszenciális, állandóan jelenlevő, individuális szint (individual-level) között (Kratzer 1995) mozog. A (8a–b) angol példapár igeidőbeli különbségével is jól szemlélteti a két szint különbségét. Amennyiben a negatív tulajdonság csak *állapot* szintű (8a), az tulajdonosának nem állandó jellemzője. Az állítás, mely szerint az adott negatív tulajdonság igaz rá, csak alkalmanként helytálló. Ezzel szemben az individuális szint esetében (8b) az adott tulajdonság folyamatosan jelenlevő, állandó jellemzője az adott entitásnak. Természetesen a két szint között létezik átmenet, nem pusztán a két végletről beszélhetünk, hiszen az individuális szintre kerülés az állapotszint dominánsá válásával áll elő.

(8a) *He is being stupid.*

'Butáskodik.'

(8b) *He is stupid.*

'Buta.'

A (7c) példamondatot additív predikátumként értelmezhetjük (az okot magyarázó additív jelző mintájára), hiszen noha állításnak látszik, a lényeg ebben az esetben is a figyelem megragadásán, az érzelem kifejezésén és a rámutatáson van. A (7d) példamondat az adott szituációban a megelőző közlés alapján úgy is értelmezhető, hogy a beszélőt a súlya miatt kritizáló férj is túlsúlyos. Illetve a hallgatóság számára sem eldönthető módon akár állapotszinten, akár individuális szinten felfogható úgy, hogy „az adott férfi szemét”. A példamondatokat úgy rendeztem el, hogy a (7e) mondat már olyan esetet szemléltessen, amikor tulajdonságként állítja valaki valakiről a negatív megítélést. A (7a) „kezdőmondatban” még nyilván csupán az adott helyzet értékelése történik meg.

Az *ehe* diskurzusjelölőt tartalmazó felkiáltó példamondatok mindegyike (7a–e) esetében felmerül a kérdés, hogy a beszélő milyen tudásokat és vágyakat tulajdonít hallgatóinak. Két lehetséges megközelítésről beszélhetünk. Az egyik szerint a beszélő (i) azt feltételezi, hogy hallgatói (u) szintén tudják (iBuB), hogy milyen negatív tulajdonsággal rendelkezik az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmens referense. A másik elemzés szerint a beszélő úgy gondolja, hallgatói nem tudnak semmit a referens negatív tulajdonságáról (hogy az fennáll mint adott állapot vagy mint állandó tulajdonság), és szándékában áll őket meggyőzni erről (iBuB=’0’, iLuB $\hat{=}$ +5), azaz eljuttatni a hallgatókat a tudás állapotába. Tekintve, hogy a mondatok elhangzásakor érzékelhető volt egyfajta „szereplési vágy” a beszélő részéről, amivel hallgatóit igyekezett címzetti szerepbe vonni, úgy gondolom, utóbbi feltevés a helytálló. Ezt a beszélgetőfelek reakciói is (elmarasztalás, enyhe hitetlenkedés) megerősítették. Ebben az esetben pedig feltételezhetjük, hogy a romani *ehe* a deiktikus kifejezések egy gyakori tulajdonságát – a deiktikus centrumtól való közelség és távolság oppozíciójának kifejezését – az érzelmi szférában képes megjeleníteni.

6. Összegzés

A tanulmány egy a romani nyelv oláh dialektuscsoportjának lovári dialektusában fellelhető, korábban sohasem dokumentált elemet (*ehe*) írt le. A kifejezés hangalakilag teljesen egybeesik a romani egy rokonnyelvében, a domariban található többes számú, jelzői funkciójú demonstratívummal; a gyűjtött adatok alapján a romaniban diskurzusjelölőként van jelen. A tanulmányban emellett érveltem a diskurzusjelölők kritériumaival való összevetés után. Azt feltételeztem, hogy a romani *ehe* feltehetőleg önálló névmási funkcióval is rendelkezett, ám grammatikalizálódott és diskurzusjelölővé vált. Bemutattam, milyen fontos emotív funkciót tölt be az általa bevezetett diskurzusszegmensek referenciájának tárgyára vonatkozathatólag. Végül utóbbiak formális pragmatikai elemzésével arra próbáltam rámutatni, hogy a diskurzusjelölő emotív funkcióját illetően egy skálával van dolgunk: az enyhe bosszúságtól a megvetés és a harag kifejezésére egyaránt alkalmazsak az általa bevezetett diskurzusszegmensekben foglaltak.

Hivatkozások

- Alberti Gábor–Dóla Mónika–Kárpáti Eszter–Kleiber Judit–Szeteli Anna–Viszket Anita 2019. Kérdéses világaink. *Argumentum* 15: 62–80.
- Bell, David M. 1998. Cancellative Discourse Markers: A Core/Periphery Approach. *Pragmatics* 8.4: 515–41.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer. Jena.
- Csatár Péter–Tóth Enikő 2016. *Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata*. http://ieas.unideb.hu/admin/file_8585.pdf. Letöltés ideje: 2020.01.11.
- Csepregi Márta 2011 [1998]. *Szurguti osztják chrestomathia*. Studia uralo-altaica supplementa 6. JATE Finnugor Tanszék. Szeged.
- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–64.
- Dömötör Éva 2012. Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen. In: Drávucz Fanni–Haindrich Helga Anna–Horváth Krisztina–Karácsony Fanni (szerk.): *Féltuton*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 1–13.
- Dupcsik Csaba 2009. *A magyarországi cigányság története*. Osiris. Budapest.
- Hancock, Ian 1995. On the Migration and Affiliation of the Dōmba: Iranian Words in Rom, Lom and Dom Gypsy. In: Matras, Yaron (ed.): *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 25–51.
- Jarbou, Samir Omar 2010. Accessibility vs. Physical Proximity: An Analysis of Exophoric Demonstrative Practice in Spoken Jordan Arabic. *Journal of Pragmatics* 42/11: 3078–97.
- Kratzer, Angelika 1995. Individual Level Predicates. In: Carlson, Gregory N.–Pelletier, Francis J. (eds.): *The Generic Book*. Chicago University Press. Chicago. 125–75.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Matras, Yaron 1997. The Typology of Case Relations and Case Layer Distribution in Romani. In: Matras, Yaron–Bakker, Peter–Kyuchukov, Hristo (eds.): *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 61–94.
- Matras, Yaron 2007. *A Grammatical Sketch of Domari*. [http://languagecontact.humanities.manchester.ac.uk/YM/downloads/Matras, Y. \(2007\) A grammatical sketch of Domari.pdf](http://languagecontact.humanities.manchester.ac.uk/YM/downloads/Matras,_Y._(2007)_A_grammatical_sketch_of_Domari.pdf). Letöltés ideje: 2020.01.10.
- Matras, Yaron 2012. *A Grammar of Domari*. De Gruyter. Berlin.
- Matras, Yaron–Evangelia Adamou 2020. Romani in Contact Linguistics. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (eds.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. Cham, Switzerland. 329–52.

- Pott, August F. 1846. Über die Sprache der Zigeuner in Syrien. *Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache* 1: 175–86.
- Sampson, John 1923. On the Origin and Early Migration of the Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3/2: 159–69.
- Schirm Anita 2011. A diskurzusjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- Szuhay Péter 2002. Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: Reisz Terézia–Andor Mihály (szerk.): *A cigánység társadalomismerete*. Iskolakultúra. Pécs. 9–31.
- Traugott, Elizabeth C. 1995. *The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization*. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>. Letöltés ideje: 2020.05.10.

Karácsonyi Krisztina

Pécsi Tudományegyetem

krisztinakaracsonyi.92@gmail.com